

ДОСВІД ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Завдяки процесам лібералізації соціально-політичних відносин наприкінці 80-х років ХХ ст. у колишніх соціалістичних країнах різні релігійні інституції отримали тут досить широкі можливості для реалізації свого духовного та соціального потенціалу.

Однак, разом з відкритістю, з'явилися нові проблеми. У духовній сфері суспільства виникла ситуація так званого “ринку спіритуальних товарів”, як її назвав у своїй “Третій хвилі” Елвін Тоффлер, або релігійного плюралізму, з притаманними йому феноменами приватизації релігії, нових релігійних рухів, нетрадиційних релігій, релігійного синкретизму тощо. У цьому зв'язку, як наголошується у Рекомендаціях Парламентської Асамблеї Ради Європи “Релігія та зміни в Центральній та Східній Європі” (2002 р.), нерозв'язаною залишається проблема балансу між принципами демократії та прав людини, свободи совісті та релігії, з одного боку, і збереженням національної, культурної, етнічної та релігійної ідентичності – з другого.

Долучившись до демократичних цінностей, постсоціалістичні країни Європи проголосили свободу совісті та релігії основною засадою регулювання державно-конфесійних відносин. Так, Конституція Республіки Угорщина передбачає, що кожен має право на свободу думки, совісті та релігії, а церква відокремлена від держави. Конституція Чеської Республіки визнає право кожної людини вільно сповідувати релігію. Церква та релігійні громади в Чехії самі керують своїми справами, зокрема формують органи, засновують свої духовні, чернечі та інші інституції, незалежно від державних органів. Аналогічні засади державно-церковних відносин містять також конституції Білорусі, Болгарії, Грузії, країн Балтії, Російської Федерації, Румунії, України та ін.

В аспекті демократизації релігійного життя у зазначених країнах слід звернути увагу на критерії обмеження права на свободу совісті та віросповідання, визначені конституційними нормами. Це право підлягає обмеженням, що, як наприклад, передбачено конституціями Чеської та Словацької республік, встановлюються законом і є необхідними в демократичному суспільстві для охорони суспільної безпеки, громадського порядку, здоров'я та моралі, а також основних прав та свобод інших осіб. Обмеження свободи совісті та віросповідання можуть мати місце, якщо вони спрямовані проти національної безпеки (Болгарія), безпеки держави (Польща), суверенітету, конституційного ладу, громадської злагоди або якщо вони перешкоджають громадянам виконувати їхні державні, громадські, сімейні обов'язки (Білорусь).

Якими є конкретні форми співіснування держави і церкви (релігійних громад) у цих країнах?

У Польщі Католицька Церква традиційно відіграє активну роль не лише у соціальній, а й у політичній сфері суспільства. Церква, як зазначає С.Холмс, має глибокі історичні зв'язки з польським націоналізмом, а традиція національної церкви склалась задовго до традиції національної держави¹. Цим пояснюються досить міцні позиції, які вдалося зберегти церкві в період панування соціалістичного ладу і навіть

* Головний консультант Служби забезпечення зв'язків з Конституційним Судом України Секретаріату Президента України.

¹ Холмс С. Церковь и государство в Восточной Европе. Конституционное право: Восточноевропейское Обозрение № 4 (25) 1998 / № 1 (26) 1999.

успішно протистояти йому. У цілому Католицька Церква в Польщі позиціонується як “хранителька етичної сили, духовної субстанції та єдності народу”².

Згідно з Конституцією Польської Республіки, церкви та інші віросповідні союзи рівноправні. Публічна влада в Польській Республіці зберігає неупередженість у питаннях релігійних, світоглядних та філософських переконань, забезпечуючи свободу їх висловлення в публічному житті. Відносини між державою та церквами, а також іншими віросповідними союзами будуються відповідно до принципів поваги їх автономії, а також взаємної незалежності кожного у своїй сфері, як і взаємодії на благо людини та на загальне благо.

У кінці 80-х років минулого століття за результатами переговорів з керівництвом Католицької Церкви у Польщі було прийнято три закони: “Про відносини держави та Римо-Католицької Церкви”, “Про гарантії свободи совісті й сповідання”, “Про соціальне забезпечення духовенства”. Згідно з чинною Конституцією відносини між Польською Республікою і Католицькою Церквою визначаються міжнародним договором, укладеним з Апостольською Столицею, і законом. У липні 1993 року уряд Польщі та Ватикан підписали широкомасштабний конкордат. Таким чином, відносини між державою й церквою, іншими віросповідними союзами у Польщі відображають історично обумовлені традиції, особливу роль Католицької Церкви та католицької віри як одного з основних чинників ідентичності поляків.

Дещо інша ситуація склалася в Угорщині. У повоєнний період більшість питань, пов’язаних з державно-церковними відносинами, вирішувались шляхом укладення договорів між державою та конкретними церквами: реформаторською (1948), лютеранською (1948) і католицькою (1950). Відповідно до цих договорів, церкви у країні могли здійснювати релігійно-просвітницьку, місіонерську та благодійну діяльність, отримували фінансову допомогу від держави тощо. З середини 1950-х років держава значно обмежує діяльність церков та прерогативи духовенства.

Принципи сучасної угорської системи відносин держави і церкви мають декілька основних рис. Свобода совісті та релігії гарантується. Релігійні організації є автономними, держава забезпечує відповідну юридичну форму та реєструє їх. Згідно із законодавством, віросповідання, які бажають отримати офіційне визнання (реєстрацію), мають налічувати не менш як 100 членів. Цю досить ліберальну процедуру пропонують значно ускладнити. Так, одна з політичних сил, яка виражає суттєвий спектр суспільної думки, внесла пропозицію, відповідно до якої мають бути запроваджені нові умови реєстрації – необхідна кількість членів – не менш як 10 000, або подання доказів функціонування певного релігійного руху на території Угорщини впродовж 100 років. Поки що згадані пропозиції не набули законодавчого унормування, однак тенденції його досить красномовні.

Основний принцип державно-церковних відносин в Угорщині – світоглядний нейтралітет держави. Водночас -у своєму законодавстві вона не ігнорує особливостей релігії та церкви. Соціальна роль церков, що склалася історично, дає достатні підстави для особливого підходу до традиційних релігійних інституцій. Як зазначив Конституційний Суд Угорщини, диференціація допустима, якщо вона заснована на фактичних відмінностях, а рівний підхід до церков не виключає врахування реальної соціальної ролі деяких з них³.

Держава визнає свою відповідальність перед церквами, історична доля яких пов’язана з Угорщиною. У галузі реституції церковного майна прийнято декілька актів, зокрема закони “Про колишню церковну власність” та “Про матеріальні умови здійснення релігійної та громадської діяльності церков”. Крім того, у 1994 році уряд

² Диліус А. Чи здатна Польська церква наводити мости? // Людина і світ. – 2000. – № 6.

³ Див. Шанда Б. Конституционные судебные процессы по вопросу свободы вероисповедания в Венгрии. www.hrights.ru.

підписав міжнародний договір з Ватиканом про запровадження інституту військових священиків. Подібні угоди укладено також з трьома іншими історичними релігійними громадами – Реформаторською, Лютеранською церквами та Союзом іудейських конгрегацій. У 1997 році аналогічну угоду підписано з євангелічною конгрегацією “Церква віри”.

У цілому в Угорщині спостерігається гармонізація державно-церковних відносин з урахуванням соціальної та історичної ролі окремих релігійних традицій та їх інституцій.

Католицька церква користується у традиційно католицькій Чехії незначною популярністю, хоча після двох візитів Римського понтифіка зацікавленість релігійною тематикою дещо зросла.

Вочевидь, з огляду на досить складну процедуру юридичного визнання, офіційно зареєстровані релігійні громади в Чехії користуються істотною підтримкою з боку держави, зокрема мають право на отримання державних субсидій. Так, для реєстрації нової конфесії необхідно не менш як 10 000 дорослих віруючих або 500, якщо заявник (громада) є членом Світової ради Церков. За церквами офіційно визнається виконання деяких соціальних функцій: перемогою для католиків та протестантів стало формування армійської пастирської служби. У 1994 році прийнято закон “Про реституцію”. До того ж, у 2002 році між Ватиканом і Чеською Республікою було укладено відповідний договір, який, однак, до цього часу не ратифікований Чеським парламентом.

У Словаччині для державної реєстрації релігійної громади необхідно щонайменше 20 000 прихильників – громадян країни або постійних її мешканців. Лише офіційно зареєстровані спільноти мають право на отримання фінансових субсидій з боку держави. Тут також здійснюється реституція церковного майна.

Окрім того, у 2003 році урядом Словаччини та Конференцією католицьких єпископів цієї країни розроблено проект договору про відмову від виконання громадських та професійних обов’язків з міркувань свободи совісті, який, однак, не набрав чинності, оскільки не ратифікований словацьким парламентом. Незважаючи на це, зазначений договір назвали “сенсаційним”, а його очікувану ратифікацію – подією “історичною” та “безпрецедентною”. Адже жодна із сучасних європейських держав не йшла на такі значні поступки Католицькій Церкві. Словаччина вже має ратифікований конкордат з Апостольською Столицею, відповідно до якого державними святами у цій країні проголошено католицькі свята, укладений у костьолі шлюб визнається офіційним. Словацький уряд підписав з Ватиканом також дві додаткові угоди щодо армії та сфери освіти.

Фундаментальний договір має із Святим Престолом і Литва (2000 р.). Загалом відносини між релігійними співтовариствами та Литовською державою регламентуються низкою нормативно-правових актів, зокрема законом “Про релігійні громади та співтовариства” (1995 р.). Згідно з ним держава визнає дев’ять традиційно існуючих у Литві релігійних громад і співтовариств, які є частиною історичного, духовного та соціального спадку Литви: католиків латинського обряду, католиків грецького обряду, євангелістів-лютеран, євангелістів-реформаторів, ортодоксів (православних), старообрядців, іудеїв, мусульман-сунітів і караїмів. Інші релігійні громади можуть бути визнані державою (отримати статус традиційних), якщо вони користуються підтримкою суспільства, а їх вчення та обряди не суперечать закону і моральності. Таке визнання здійснюється Сеймом Республіки не раніше ніж через 25 років з моменту їх першої реєстрації в Литві.

Права юридичної особи традиційних громад та співтовариств оформляються шляхом простого повідомлення Міністерства юстиції. Інші релігійні громади та співтовариства отримують статус юридичної особи з моменту реєстрації, для

отримання якої треба надати визначену законом інформацію, у тому числі щодо основ, напрямів та цілей відповідного віровчення.

У жовтні цього року парламент Латвії у другому читанні підтримав законопроекти стосовно п'яти традиційних конфесій – Латвійського об'єднання баптистських громад, Центральної ради Древлеправославної Поморської Церкви Латвії, Церкви адвентистів сьомого дня, Латвійської Євангелічно-Лютеранської Церкви та Об'єднаної методистської Церкви. Раніше Латвія уклала конкордат з Ватиканом, що регламентує відносини держави з Римо-Католицькою Церквою. Тому потреби у спеціальному законі стосовно неї немає. Названі законопроекти розроблені у відповідності із схваленими урядом договорами з традиційними для Латвії конфесіями, згідно з якими вони мають право займатись господарською діяльністю, не ставлячи за мету отримання прибутку, а також засновувати свої інституції, зокрема освітні.

Подібні тенденції у правовому регулюванні відносин між державою та релігійними спільнотами демонструють нещодавно прийняті відповідні закони в Білорусі (2002 р.), Болгарії (2002 р.), Сербії та Чорногорії (2006 р.).

Законом Республіки Білорусь “Про свободу совісті та релігійні організації” визнається визначна роль Православної церкви в історичному становленні та розвитку духовних, культурних і державницьких традицій білоруського народу; духовна, культурна та історична роль Католицької церкви на території Білорусі; невіддільність від загальної історії народу Білорусі Євангелічно-лютеранської церкви, іудаїзму та ісламу.

Взаємовідносини між державою і релігійними організаціями в Білорусі регулюються законом із врахуванням їх впливу на формування духовних, культурних та державних традицій білоруського народу. Згаданим законом також передбачається, що держава може будувати свої відносини з релігійними об'єднаннями шляхом укладання з ними угод відповідно до цивільного законодавства Республіки.

У відповідності з наведеним законодавчим положенням між Республікою Білорусь та Білоруською Православною Церквою підписано договір про співпрацю (2003 р.), в якому акцентується увага на актуальності тісної взаємодії Сторін у вирішенні завдань в сфері духовно-морального вдосконалення суспільства, а також необхідності розвитку договірно-правової бази між державою і Церквою. У зазначеній угоді держава визнала Церкву одним з найважливіших соціальних інститутів, а взаємодію з нею – фактором суспільної стабільності, громадянської єдності та міжконфесійного миру на білоруській землі.

Церква, у свою чергу, визнала Державу гарантом збереження духовних і культурних традицій білоруського народу, у тому числі тих, що історично сформувалися під впливом Церкви, а співпраця з державою сприяє протидії, як тут називається, псевдорелігійним структурам, які становлять небезпеку для особистості та суспільства.

Пріоритетними сферами співробітництва Білоруської держави і Православної Церкви є, згідно з договором, суспільна мораль, виховання і освіта, культура і творча діяльність, охорона і розвиток історичної та культурної спадщини, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, милосердя, благодійність, підтримка інституту сім'ї, материнства, дитинства, опіка над особами, які перебувають у місцях позбавлення волі, виховна, соціальна та психологічна робота з військовослужбовцями, охорона довкілля.

Розглядаючи питання регулювання статусу релігійних організацій у Білорусі, зазначимо, що такий їх вид, як релігійні об'єднання, створюються за наявності не менш як десяти релігійних громад єдиного віросповідання, з яких хоча б одна має діяти на території Республіки не менше двадцяти років. Причому лише релігійні об'єднання мають право засновувати монастирі, релігійні місії, духовні навчальні заклади тощо.

Релігійні спільноти, віровчення яких раніше було невідоме у Білорусі, зобов'язані надати інформацію щодо його основ та культової практики, історії

виникнення їх релігії, форм і методів діяльності, ставлення до шлюбу і сім'ї, отримання медичної допомоги, інші значимі відомості на запит відповідного державного органу управління.

В Грузії між урядом та Грузинською Православною Церквою укладено відповідну угоду, яку називають подією, що має величезне значення для всього православного світу. Нею, зокрема, встановлюється, що держава визнає шлюб, зареєстрований Церквою, забезпечує створення інститутів військових священиків в армії та капеланів у в'язницях; навчальні програми предмета з православного віросповідання і кандидатури викладачів затверджуються державою за поданням Церкви; 12 великих православних свят проголошуються святковими та вихідними днями; Церква звільняється від податку на землю та майно.

У Болгарії східно-православне віросповідання визнано традиційною релігією, виразником і представником якої, відповідно до закону "Про віросповідання Республіки Болгарія", є самоврядна Болгарська Православна Церква, що є правонаступницею Болгарського Екзархату та членом Єдиної, Святої Соборної Апостольської Церкви. Саме у такий спосіб, до речі, розв'язано проблему розколу у болгарському Православ'ї.

Болгарську Православну Церкву визнано юридичною особою *ex lege*, тобто на підставі закону. Як і в Литві, Білорусі та Сербії, для отримання тут такого статусу іншими релігійними спільнотами, вони, з-поміж іншого, подають відомості щодо основ свого віровчення та богослужбової практики.

Законом Сербії "Про церкви та релігійні об'єднання" закріплено особливий статус семи "традиційних церков та релігійних об'єднань", серед яких Сербська Православна Церква, Римо-Католицька Церква, Словацька Євангелічна Церква. Інші релігійні об'єднання для офіційної реєстрації мають налічувати не менш як 0,001 % повнолітніх громадян Республіки Сербія, або іноземців, які мають дозвіл на постійне проживання в країні.

Отже, підсумовуючи зазначене вище, окреслимо низку основних принципів і тенденцій регулювання державно-конфесійних відносин у постсоціалістичних країнах Європи.

1. Принципи свободи совісті та релігії, а також світоглядного нейтралітету держави гарантуються Основними законами цих країн.
2. Законодавча регламентація діяльності релігійних громад, питання надання їм статусу юридичної особи, співпраці з державою у визначених сферах здійснюється на засадах певної диференціації, у тому числі з урахуванням фактору так званої традиційності, історичності, знаності їх віровчення.
3. Шляхом укладання державою міжнародних угод (конкордатів) з Ватиканом, договорів з найбільшими релігійними організаціями розвивається договірно-правова база регулювання державно-церковних відносин.